

Kadınların Modernleşme Deneyimlerinden Fragmanlar: Eski Bir İşletme Kasabası Değirmisaz

Biray Anıl Birer Yanık

Hacettepe Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-1783-8390](https://orcid.org/0000-0002-1783-8390)

birayanl@gmail.com

Öz

Bu çalışmadaki amacım, 1950'li ve 1960'lı yıllarda taşrada oluşmuş bir işletme kasabasında, kadınların mekâna ve modernleşme sürecinin getirdiği yeniliklere dair deneyimlerini feminist duruş noktası epistemolojisinden yararlanarak ele almaktır. Kütahya il sınırlarına bağlı, 1960'ların ortasına kadar devlet tarafından işletilmiş Değirmisaz linyit ocağı çevresinde sanayileşmeye dayalı modern yerleşim yapıları gelişmiş, sinema ve lokal gibi sosyal tesisler ve artan nüfusla birlikte özel işletmeler kurulmuş; Değirmisaz kendine özgü koşullara sahip bir işletme kasabası haline gelmiştir. Türkiye'de ve dünyada tasarlanarak inşa edilmiş veya kendiliğinden oluşmuş işletme kasabalarının tarihi, aynı zamanda modernleşmenin de tarihine işaret eder. Modernleşme sürecini sıradan insanların modernitenin getirdiği yeni koşulları tecrübe etme biçimleri olarak yorumlayarak yola çıktığım bu çalışma kapsamında niteliksel bir araştırma yürüttüm ve Değirmisaz'da ilk gençliğini geçirmiş on iki kadının bu yenilikleri gündelik hayatta nasıl deneyimlediklerine odaklandım. Değirmisazlı kadınların anlatılarında, radyo, dergi ve dikiş makinesi gibi eve giren tüketim nesneleriyle yaşadıkları karşılaşmalar, ev çeperlerinde ve dikiş kurslarında oluşturdukları dayanışma ağları ve homososyal pratikler, sinemaya ve tren istasyonuna gitmek gibi kamusal mekân deneyimleri ön plana çıkmıştır. "Dış dünya" ile ilişkileri kısıtlamalarla örtülü olan kadınların modernleşme deneyimlerinde hiyerarşik toplumsal cinsiyet ilişkileri ve ataerkillik rol oynasa da, kadınların bu yenilikleri deneyimlemek, kendilerini kısıtlayan koşullara direnmek ve birbirleriyle dayanışma içinde olarak yanıt vermek konusunda son derece istekli oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Değirmisaz, kadın deneyimi, mekân, işletme kasabası, modernleşme

•••••

<http://federgi.ankara.edu.tr>

Fragments of Women's Modernization Experiences in a Company Town

Biray Anıl Birer Yanık

Hacettepe University

[ORCID: 0000-0002-1783-8390](https://orcid.org/0000-0002-1783-8390)

birayanl@gmail.com

Abstract

This study aims to understand women's experiences of space and the innovations brought about by the modernisation process in a provincial company town in the 1950's and 60's from a feminist standpoint perspective. Around Değirmisaz lignite colliery, which was operated by the state until the mid-1960s, social facilities were established with the increasing population. Over time, Değirmisaz became a company town with its own unique conditions. The history of company towns in Turkey and around the world, whether designed and built or naturally formed, runs concurrently with the history of modernisation. Interpreting the process of modernisation as being the various ways in which ordinary people experience the new conditions brought about by modernity, a qualitative research was conducted from a feminist perspective and focused on how twelve women who spent their teenage years in Değirmisaz experienced these conditions in everyday life. In the narratives of women from Değirmisaz, not only interactions with consumer objects such as radios, magazines and sewing machines but also solidarity networks and homosocial practices on the periphery of the house and in sewing courses, and experiences of being in public spaces such as the cinema and train station stand out. Although hierarchical gender relations and patriarchy play a role in the modernisation experiences of women whose relations with the "outside world" are shrouded in restrictions, it is found that women have been extremely willing to experience these innovations, to respond to the conditions that restrict them through resistance and solidarity with each other.

Keywords: Değirmisaz, women's experience, company town, space, modernisation

•••••

<http://federgi.ankara.edu.tr>

Giriş

Bu çalışmanın çıkış noktası, benim açımdan son derece kişisel bir tanışıklığa tekabül ediyor. Annemin, doğduğu yıldan ergenliğine kadar hayatını geçirdiği, hep hasret ve nostalji duygusuyla bahsettiği Değirmisaz, 20. yüzyılın ilk yarısında kömürün birincil enerji kaynağı olarak kullanılmasının yükselişte olduğu dönemin bir ürünüdür. 1930'lar, modern bir ulus devlet yaratmaya soyunmuş Cumhuriyet rejiminin gücünü konsolide etmeye çalıştığı yıllardı. Sanayi devriminin çoktan başladığı ve kömürün büyük ölçeklerde üretildiği Batı dünyasının aksine, Anadolu coğrafyasındaki taş ve linyit kömürünün üretim miktarı sınırlıydı; bu üretimi de çoğunlukla özel şahıslar veya şirketler gerçekleştiriyordu. Devlet, Türkiye'nin sanayileşme yoluyla bir sermaye birikimi kazanmasını hedeflemişti ama özel sektörün henüz gelişmemesi sebebiyle sanayi yatırımlarını bizzat kendisi yapmaya karar verdi. Madenler, özellikle de kömür, fabrika ağırlıklı sanayinin temel enerji kaynağı olduğu için devletin önemli bir yatırım sahası oldu. Maden üretimini finanse etmek için 1935 yılında devlet sermayesiyle Etibank; ardından 1939'da hem Kütahya'daki Değirmisaz ve Tunçbilek hem de Manisa'daki Soma linyit ocaklarını işletmesi için Garp Linyitleri İşletmesi (GLİ) kuruldu (Ulutan 1987, 72). Değirmisaz'ın bir işletme kasabasına dönüşme hikâyesi de böyle başladı.

Kütahya'nın Tavşanlı ilçesine bağlı Değirmisaz, bu çalışmada, linyit kömürünün bulunduğu Kızılıbük ve Değirmisaz köyleri etrafında gelişmiş işletme kasabasına referans sağlar. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ordu, savaşa girme ihtimaline karşı sürekli hazır tutulduğu için üretimde yer alması gereken geniş bir erkek nüfusun tüketici konuma geçmesine yol açtı; işgücü sorunu ortaya çıktı. Özellikle sanayi üretiminin devam edebilmesi için kritik olan kömür madenciliğinde işgücünün nitelik kazanması ve süreklilik arz etmesi için İktisadi Devlet Teşekkülleri adı altında önlemler alındı (Makal 2018, 117). Bu kapsamda Değirmisaz'da da lojmanlardan oluşan mahalleler, sinema, ilk ve orta okul, işçi ve memur lokalleri, hesaplı erzak satan Ekonomoma mağazaları, bekâr işçiler için yatakhaneler, mahkûm işçi çalıştırmak için Değirmisaz Açık Cezaevi kuruldu. Nüfus artışından dolayı, sadece devletin kurumları değil, özel işletmelerin sayısı da çoğaldı. Terzi, kasap, market, sinema, lokanta ve kiraathane gibi özel işletmeler, sosyal hayatın daha da canlanmasına sebep oldu. Özellikle de 1940'ların sonundan itibaren civar köylerden gelen gönüllü işçiler, memleketin dört bir yanından gelen mahkûm işçiler ve gönüllü işçiler, maden mühendisleri, memurlar ve aileleri bir araya geldi. GLİ Değirmisaz ocağı, sahanın verimsiz olması gerekçesiyle 1966 yılının Eylül ayında kapatıldı. Mevcut memurlarla işçilerin bir kısmı Tunçbilek, Soma veya Seyitömer ocaklarına gönderildi. Emeklilik hakkı kazanan bazı işçiler tazminatlarını alıp ayrıldılar. Ocak 1972 yılından itibaren Gürallar özel şirketi tarafından işletilse de az sayıda kişi çalıştırıldığından yerleşim yerleri büyük ölçüde boşaltıldı. Değirmisaz zaman içinde hayalet bölge haline geldi ve resmî anlatıda unutulmaya yüz tuttu. Öte yandan, çocukluğunu ve ilk gençliğini Değirmisaz'da geçirmiş insanlar hem sosyal medya üzerinden hem de fiziksel olarak bir araya gelerek Değirmisaz'ı sık sık bireysel ve kolektif biçimde hatırlıyor.

İlk gençliklerini Değirmisaz'da geçirmiş kadınların modernleşme tecrübelerini ele alacağım bu araştırma, toplumsal cinsiyet çalışmalarından, kasaba araştırmalarından ve modernleşme literatüründen beslenerek disiplinler arası bir nitelik kazanıyor. Hedefim, modernleşmeyi tecrübe eden failer olarak kadınların bilgisini aktarmaktır. Çalışmada, önce Değirmisaz'ın da bir örneğini oluşturduğu işletme kasabalarının modernleşme süreciyle ilişkisini ele alacağım, ardından katılımcıların mekânı kullanma biçimlerinin ve tüketim nesnelereyle olan ilişkilerinin modernleşme süreciyle nasıl iç içe geçtiğini görmeye çalışacağım.

İşletme kasabaları (company town) ve modernleşme

Kimi kaynaklarda "şirket kasabası" veya "kasaba-fabrika" (Güler 2014, 37; Gürboğa 2007, 59) olarak da adlandırılan, benim "işletme kasabası" olarak çevirmeyi tercih ettiğim *company town*, Sanayi Devrimi'yle

birlikte önce Avrupa ve Kuzey Amerika'nın, sanayileşme ve sermaye genişledikçe dünyanın diğer ülkelerinin şehre erişimi uzak izole bölgelerinde kitlesel üretimi veya maden çıkarma işini mümkün kılma amaçlı, stabil emek gücü elde edebilme araçları olarak ortaya çıkmıştır (Borges ve Torres 2012, 1). 20. yüzyılın başlarında dünyada kömür çıkarılan pek çok maden kasabası kentlere uzak, kırsal bölgelerde yer alıyordu. Dünyanın farklı coğrafyalarında da olsa, bu kasabalara maden işçiliği yapmaya gelenler, ekip biçmeye alışkın köylüler, kırsalla bağı kopmamış işçiler olmuştur (Lewis 1993, 302; Gürboğa 2007, 60).

Bu tür kasabalar, maden çıkarılan veya üretim yapılan yerin hemen yanında, üretimi yapan işletmenin inşa ettiği yerleşim yerlerinden ve yine işçilerin hizmetine sunulan eğitim, sağlık, tüketim ve eğlence merkezlerinden oluşur. Bu kasabalarda işletmeler, sadece işveren değil, güvenliği ve toplumsal uyumu sağlayan, işçilerin tüketimi için hizmet ve mal temin eden toprak sahibi (landlord) olarak da işlev görür (Borges ve Torres 2012, 2). İşletme kasabaları özellikle Kuzey Amerika'da şirketlerin kendi inisiyatifleriyle planlı bir şekilde kurulmuş olsa da farklı sosyopolitik ve tarihsel bağlamlara bağlı olarak farklı şekillerde ortaya çıkmış olabilir. Örneğin Değirmisaz, işverenin erkek maden işçileri için kışla tarzı barınma tedarik ettiği bir çalışma kampından, göçmen memur ve işçilerin aileleriyle birlikte kiralık evlerde veya işletmenin tesis ettiği lojmanlarda yaşadığı; eğitim, eğlence, sağlık gibi alanlarda çalışanlar için hizmet sağlandığı bir işletme kasabasına dönüşmüştür. İşletme kasabalarındaki üretimin mahiyeti, bu kasabaların ömrünü belirler; Değirmisaz'ın bir işletme kasabası olarak ömrü, kömür rezervinin azalmasıyla son bulmuştur.

İşletme kasabalarında arazinin ve kaynakların da sahibi olarak işverenin, işçiye sadece iş değil, barınma ve diğer hizmetleri de sağlaması, işletmelerin varlığının aile yaşantılarını ve gündelik hayatı da içine alacak şekilde yayılmasına, mekân üzerinde kendi iktidarını kurmasına ve sermaye ve emek arasında çok katmanlı bir ilişki oluşmasına sebep olur (Borges ve Torres 2012, 11). İşletmeler, emek gücünü kendi ihtiyaçlarına göre eğitir, gözetir ve kontrol eder; kasabadaki toplumsal düzeni korumaya çalışır ve hatta toplum mühendisliğine soyunur (Ehsani 2003, 362).

Devletin kurumları ve çalışanları, bu modernizasyon "seferberliği" sürecini ilk elden tecrübe etmiştir; devlete ait izole işletme kasabaları da modern bir toplum ideali yaratma çabalarının bariz bir şekilde gözlemlenebildiği mekânlar olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası, özellikle 1945-1965 yılları arası, bir periferi ülkesi olarak Türkiye'de modernleşme, eğitimden çalışma hayatına ve ev içi alana kadar hayatın her alanını kapsayan milliyetçi-muhafazakâr politikalarla yürütülmüş bir süreçtir ve elbette cinsiyet ayrımına dayalıdır; kadınlar aile sorumluluklarıyla özdeş-

leştirilmiştir (Sancar 2013, 21).

Öte yandan, Türkiye'deki modernleşme deneyiminin genelgeçer anlatısı, modernleşmeyi "yukarıdan aşağıya doğru" veya "tepeden inme" olarak tasvir eder (örneğin bkz. Heper 2011; Keyder 1998; Mardin 2012). Halbuki "modernleşmeyi ülkeyi yöneten bürokratik sınıflar eliyle başlatılan, yürütülen, planlanan, programlanan; kısaca varlığı iktidara bağlı bir süreç olduğu konusundaki yaklaşım, süreci anlamak için geçmişe bakanları da sürekli aynı adrese yönlendirir: 'yukarıya ya da tepeye'" (Kaynar 2012, 11). Bu fikirden yola çıkarak, modernleşmenin tek yönlü ve sonu belirli bir olgudan ziyade, halen devam eden toplumsal bir süreç olarak görmemizi gerektiğini öne süreceğim. Devletin modern toplum yaratma çabalarının sıradan insanlarda nasıl karşılık bulduğunu ancak öznelere modernleşme deneyimlerini soruşturarak anlayabiliriz. Hakan Kaynar'ın "projesiz modernleşme" olarak adlandırdığı bu süreç, "sıradan insanların gündelik tecrübelerinden dolayı kendilerini içinde buldukları değişime" işaret eder (2012, 33); insandan ve mekândan bağımsız olamaz (12). Söz konusu değişim, Harvey'e göre (2010, 37), özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan modernizmin ulaşım, tüketim gibi alanlardaki somut çıktıklarına verilen bir cevaptır.

Eski işletme kasabalarının modernleşme süreciyle olan yakından ilişkisi, bu kasabalarda yaşamış kişilerin nostaljik anlatılarında da hemen ortaya çıkıyor. Değirmisaz'ın yaşayan eski sakinlerinin bir kısmı her sene sosyal medya üzerinden organize ettikleri toplantılar için Değirmisaz'da bir araya geliyor ve buradaki anılarını özlemle yad ediyor. Değirmisaz'da annemle birlikte katıldığım yıllık buluşmalarda hem erkek hem de kadın pek çok Değirmisazlıyla konuştum ve bu kişilerin, modernitenin yeniliklerini ilk kez Değirmisaz'da tecrübe ettiklerini fark ettim. Feminist bir araştırmacı olarak, özellikle kadınların bu yenilikleri nasıl tecrübe ettiğinin peşine düşmek istedim çünkü Cumhuriyet'in sanayileşmeye dayalı modernleşme projesi, ulaşım, iletişim ve tüketim alanlarında pek çok yeniliğin önünü açmış ama aynı zamanda kadının özgürleşmesini değil, denetimini de beraberinde getirmiştir. Ek olarak, işletme kasabaları kendine özgü kodları olan mekânlar olarak elbette toplumsal olarak cinsiyetlendirilmiş yerlerdi; özellikle de söz konusu olan öğretmenlik gibi memuriyet görevleri dışında ücretli çalışan kadının neredeyse hiç olmadığı bir kömür kasabasıysa. Dolayısıyla, kadınların modernleşme deneyimlerinin çelişkiler barındırması kaçınılmazdır.

Kuramsal çerçeve ve araştırma sahası

Bu araştırmayı hem bir kuram hem de bir gözlem yöntemi olarak feminist duruş noktası kuramından yola çıkarak tasarladım. Dorothy

Smith, Sandra Harding, Donna Haraway gibi teorisyenlerin geliştirdiği feminist duruş noktası kuramı, soyut bilgi (metin) ve yaşantı arasındaki ayrımı, ancak ezilenlerin, özellikle de kadınların deneyiminin bilgisinden yola çıkarsak görebileceğimizi iddia eder (Allan 2020, 489). Duruş noktası (standpoint), “fiili deneyimlerle üretilen bilgi ve bakış açısından ibarettir” (490). Gündelik hayatın devamını gerektiren yeniden üretim işleri toplumsal olarak kadınlara atandığı için, kadınların deneyimi erkeklerinkine nazaran gerçek hayatın fizikselliğine dayanır; dolayısıyla bu bilgi dolaşımsız ve maddeseldir (490). Kadınların deneyime dayanan bilgilerinin farklılığı, feminist duruş noktası kuramında, “konumlu bilgiler” olarak adlandırılır. Zira toplumsal konumlarımız, deneyimlerimizi sistematik olarak etkiler, bildiklerimizi şekillendirir ve sınırlar, bilgi belirli bir duruş noktasından elde edilir (Wylie, 2003). Kısacası deneyim, toplumsal konumlarımızla birebir ilgilidir; konumlarımız deneyimle kurulur ve deneyimlerimizi de konumlarımız belirler: “Konumlar (ya da bakış açıları) olduğumuz şeyden çok, yapmakta olduğumuz şeyle ilişkilidir; kimliklerin doğal sonuçları değildir, hikâyeler içinde ortaya çıkarlar, tarihsel ve bağlamsaldırlar” (Bora 2022, s.12). Bütün deneyimler bu hikâyeleri ortaya çıkaran pratik, söylem ve yorum süzgecinden geçer; yani “konumlanmış bilgilerin konumlanmış bakış açılarından aktarılırlar” (Kemik 2020, 84). Bu araştırma kapsamında duruş noktası kuramını sadece bir kuram olarak ele almaktansa kadın deneyiminin maddeselliğini vurgulayan Dorothy Smith’in de istediği gibi “teorik, soyut bilgi yerine kanlı canlı insanların bakış açılarına öncelik tanıyan bir gözlem yöntemi” (aktaran Allan 2020, 487) olarak kullandım.

Çalışma, ilk gençlik yıllarının en az bir senesini Değirmisaz’da geçirmiş, yaşları 67-83 arasında değişen on iki kadınla 2019 yılının sonlarında ve 2020 Eylül ayında yaptığım derinlemesine görüşmelerde ortaya çıkan anlatılara dayanıyor. Katılımcı kadınlara Değirmisaz’ı bir mekân olarak nasıl hatırladıklarından başlayarak gündelik hayat ve mekânsal deneyimlerini anlamaya yönelik pek çok açık uçlu soru sordum; aldığım cevaplar üzerinden daha spesifik sorularla devam ettim. Görüşme kayıtlarını temalara ayırarak analiz ettim; mekân deneyimlerini ve en sık kullanılan iletişim, ulaşım ve eğlence araçlarını tarayarak belirgin örüntüler çıkardım.

Her ne kadar köklerimin uzandığı bir durak olsa da Değirmisaz benim tecrübe ettiğim bir mekân olmadığı için (yani hem yeterince içeriden hem de yeterince dışarıdandım) araştırma sürecinde sahaya eleştirel mesafeyi koruyabildim. Zira Değirmisaz, annemin beni zaman zaman getirdiği bir yer olarak tanıdıktı. Ancak, hiçbir zaman orada yaşamadığım ve ele aldığım tarihsel dönem itibarıyla tecrübe etme şansımın olmadığı bir mekân olduğu için de yeterince yabancıydı. Dolayısıyla saha, katılımcıların perspektiflerini “hakikat” olarak ele alma “tehlikesi” barındırmıyor-

du benim için. Öte yandan “Duyguların da bir bilme biçimi olduğunu ve hissettiklerimizin analizinin sosyal dünyayı anlamak için bir koşul olduğunu” söyleyen Erdoğan’ın (2020, 279) izinden giderek kişisel bağımın olduğu bu saha çalışmasıyla ilgili bir not düşmek istiyorum: Araştırma sürecinde ailedeki kadınlara dair kişisel hikâyeler dinlemek ve bu hikâyelerle kendi kişisel hikâyemi anlamlandırmak bana zaman zaman kırılğan ve güçsüz hissettirdi. Bunun sebebinin, her ne kadar feminist bir yöntemle sahaya girdiğimi düşünsem de aslında kendime biçtiğim misyonun “eline bir büyüteç almış bilim insanı soğukkanlılığı” olduğunu anladım; kendi “kontrolüm altındaki” bir araştırma sürecinde kendime duygusallaşma, güçsüz hissetme iznini vermemiştim. Belli ki, kendimi katılımcılardan “üstte” konumlandırmadığımı ve baştan sona araştırma sürecine hâkim “bilim insanı” pozisyonuna girmediğimi düşünürken aslında tam da bunları yapıyor ve sahada olup bitenlerden hiç etkilenmeyeceğimi sanıyordum. Kısacası, saha araştırması sırasında yaşadığım sürpriz duygular sayesinde, zihnimdeki “feminist araştırmacı” imgesinin, içselleştirdiğim gerçeklikle olan çelişkisini fark ettim; bu farkındalığı sonraki araştırmalarım için “alet çantama” attım.

Tablo 1: Katılımcı Kadınların Demografik ve Sosyoekonomik Özellikleri

Adı	Yaşı	Doğum Yeri	Eğitim	Çalışma hayatı	Şu An Yaşadığı İl	Değirmisaz'da bulunma sebebi
Gülay	81	Bilgi yok	Üniversite	Olmuş - emekli	Eskişehir	Hem babası hem kendisi GLİ'de çalışmış
Gül	85	Emet	Eğitim almamış	Olmamış	Kütahya	Eşi terzi dükkânı açmış
Dudu	71	Kızılbük	İlkokul	Olmamış	Kütahya	Kızılbük yerlisi
Feride	75	Uşak	İlkokul	Olmamış	Kütahya	Babası GLİ çalışanı
Şimal	81	Konya	İlkokul	Olmamış	Balıkesir	Babası TCDD çalışanı
Munise	70	Kızılbük	İlkokul	Olmamış	İzmir	Kızılbük yerlisi
Hatice	73	Değirmisaz	İlkokul	Olmamış	Kütahya	Babası önce GLİ'de çalışmış, ardından Değirmisaz'da serbest meslek
Feryal	83	Balıkesir	Öğretmen okulu	Olmuş - emekli	Balıkesir	Hem babası hem kendisi GLİ'de çalışmış
Asude	83	İstanbul	Kız enstitüsü	Olmuş - emekli	Balıkesir	Babası GLİ çalışanı
Berrin	82	Balıkesir	Lise	Olmamış	Balıkesir	Babası GLİ çalışanı
Ayşen	71	Tavşanlı	Bilgi yok	Olmamış	Kütahya	Babası TCDD çalışanı

Mekânın anlatısı ve “çatlaklardan” sızan modernite

Katılımcıların modernleşme tecrübelerini anlamlandırmak için sorduğum ilk soru “Değirmisaz nasıl bir yerdi?” oldu. Bu soruya cevap verirken kadınların çoğu Değirmisaz’ı “Küçük Paris” olarak adlandırdı. Bir mekân – özellikle de en yoğun sosyal hayatını 1950’li yıllarda yaşamış bir mekân – neden “Küçük Paris” olarak adlandırılır? Bu sorunun cevabı, Paris’in zihinlerde uyandırdığı Batı merkezli modernleşme ve “modern kent” çağrışımı olsa gerek. GLİ’nin Değirmisaz’da işçiler için açtığı sinema, lokaller, bürokratik sınıftan gelen memur ve mühendisler ve onların eşlerinin kılık kıyafetleri, işletme çalışanlarının kurduğu bando ve caz takımları, yine işletmenin açtığı dikiş-nakış kursuna katılan kadınların düzenlediği defileler, çeşitli dükkanlardan oluşan kalabalık çarşılar, çoğu kır kökenli katılımcıların bu imgenin tersine işaret eden kimi mekânsal tecrübelerinden bağımsız bir şekilde Değirmisaz’ı modernin temsil ettikleriyle özdeşleştirmesine yol açmış olabilir:

“Değirmisaz, yani o zamanında, yani.... Batının Paris’iydi. Çok güzel şeyler vardı, yani, iki tane sineması vardı, gazinosu vardı. Hele kömür işletmesindeki lojmanlardaki mühendisler şeyler... Tiyatro yapıldı. Eğlence geceleri vardı. (...) Faaldi yani.” (Ayşen)

“Değirmisaz Kütahya’nın bir köyü olabilir, Tavşanlı’nın bir köyü olabilir, ama küçük bir Paris’ti. Sinemaya giderken o memur hanımları giyinirdi, şıkır şıkır. Topuklu ayakkabılar giyinirdi. Bir tane Ahsen Teyzemiz vardı bizim. Onun küçük gelenlerini bana verirlerdi. O çok böyle çıtı pıtı giyinirdi, hanım giyinirdi. Kürkleri mürkleri onun pek olurdu.” (Feride)

“Değirmisaz, valla bizim çocukluğumuzdan genç kızlığımıza kadar çok mutlu olduğumuz bir yerdi. Ufak bir yer. Belki çok başka büyük şehirleri bilmediğimiz için orası bize o kadar mutluluk veren bir şehirdi. Aradığımız her şey de vardı. Mesela çok kasabalarda sinema yoktur. Bizim Değirmisaz’da sinemamız vardı. Konserler gelirdi. Çok güzel günler geçirirdik.” (Feryal)

“(…) Çok hayrandım yani, o zamanlar biz genç kızız ya. Doktor hanımı, mühendis hanımları falan çok güzel giyinirlerdi. Yılbaşı balosu olur, ondan sonra... Hafta sonu caz müziği vardı, bahçe vardı memurların mühendislerin oturduğu lojmanların kenarlarında... Çok güzeldi yani Değirmisaz, nasıl anlatayım...” (Şimal)

Değirmisazlı kadınların modernleşmeye öykünme anlatısı, Değirmisaz’ı civardaki il veya ilçelerle karşılaştırırken de baş gösterdi;

katılımcılar, civar bölgelerin Değirmisaz'a göre ne kadar "geri kalmış" olduğunu da farklı biçimlerde dillendirdi:

"Şöyle diyeyim sana o zaman orada yaşayanlar dışarıya gittikleri zaman bizdeki yaşamın daha yüksek olduğunu düşünerek dönerlerdi bir yere gittikleri zaman. Ve de o nedenle bizim işletme muhitemizde küçük Paris olarak geçerdi orası. Tabi bu ismi neye dayanarak verdiler? Müzikli toplantılarımıza, balolarımıza, sinemalarımıza..." (Gülây)

Görüşmelerde benzer anlatılar karşıma birkaç kez çıktı; bu da onların Değirmisaz'ı kendi memleketlerine ve/veya civar bölgeye göre "kurtarılmış bölge" olarak da algıladığını gösterir. Yine birden fazla katılımcının Değirmisaz'ın başka yerlere göre modern bir kasaba olma sebeplerini sıralarken "sokaklarda kızılı erkekli bisiklete biner, oynardık" demesi; kamusal alanı erkeklerle paylaşma istencini vurgular.

Katılımcılar, Değirmisaz'ı anlatırken "Nasıl bir evde yaşıyordunuz?" gibi daha spesifik soruları cevaplamaya başladığı zaman, Değirmisaz'daki modern barınma koşullarının yetersiz olduğu ve bunlara erişimin de çalışan statüsüne bağlı olarak hiyerarşik bir şekilde organize edildiği anlaşıldı. İşçi göçünün ve dolayısıyla nüfusun artması, Kızılbük köyünün, tren garının ve fabrikanın etrafında – bir kısmı devletin yaptırdığı lojmanlardan oluşan – çeşitli mahallelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla mahalle örgütlenmesi şeklinde genişleyen Değirmisaz'da Kızılbük köyü ve köyün uzantısı olan İstasyon mahallesi de birer mahalle olarak adlandırılmıştır. Öte yandan, işçilerin tümüne yetecek kadar lojman yapılmadığı için, işçiler ya Kızılbük köylülerinin derme çatma ve iptidai odalarını kiralamış ya da uygun bir alana kendi evini yapmışlardır. Sadece işletmenin veya TCDD'nin yaptırdığı lojmanlarda su tesisatının olması, lojmanda yaşamayan pek çok işçi eşinin veya kızının her gün çeşmeden eve su taşımak zorunda kalması anlamına gelmiş; dolayısıyla bütün kadınların modernin yeniliklerini aynı biçimde tecrübe etmemesine neden olmuştur:

"Evler düzensiz. Sokaktan su getircez eve. Kovalarlan su taşıyacağız. Afedersin çamaşır yıkayacak yer yok, bez yıkayacak yer yok. Şimdiki gibi hazır bezler yok." (Gül)

"Birer göz oda olurdu. Bir soba, bir yatak. Yok, yok. Konfor yok. Yok. Bir elektriğimiz vardı." (Dudu)

"Eskiden evlerde su yok. Sokaktan su getirirdik. En çok su getirirdik." (Feride).

Aynı kadınlar, lojmanda oturan kadınlar hakkında “Onların evinde su vardı” diyerek bir karşılaşma ânına işaret etmiş; bu ve benzeri karşılaşmalar lojmanda oturmayan kadınlara su taşıma örneği üzerinden “Kim lojmanda oturup modernliğin nimetlerinden faydalanabiliyor?” sorusunu sordurtarak, başka hayatların mümkün olabileceğini gösteren öğelerden biri olmuştur. Yine aynı şekilde, kadınların oturduğu mahalle ve hangi üretim biçimine dâhil olduğu da birbirinin içine geçmiş biçimde modernleşme tecrübelerinin farklı ve katmanlı olmasına yol açmıştır. Örneğin, Kızılbüklü ve ailesi hâlâ tarımla uğraşan bir kadının, kamusal mekânlardaki modern gündelik hayat pratiklerine dahil olma olasılığı, İstasyon mahallesinde (tren garına ve sinemaya fiziksel olarak yakın olduğu için) oturuyorsa daha fazlayken, köyün içinde oturuyorsa daha azdır. Öte yandan, modern çalışma düzenine dâhil olmuş bir ailede kadın, İstasyon mahallesine uzak bir lojman mahallesinde oturduğu için, sinema ve istasyona çok sık gidemediğini, işletmenin servislerinden yararlandığını belirtmiştir. Bu örnekler bize, mekânın sadece fiziksel veya sadece sosyal unsurlarla değil, ikisinin etkileşimiyle ve ilişkisel olarak kurulduğunu gösterir.

Kömür madenciliği, Değirmisaz’da modern bir üretim biçimi başlattığı için özellikle dışarıdan göçen işçiler – kendi köylerinde tarımla uğraşmış olsalar bile – artık modern bir iş bölümüne geçmişler, dolayısıyla erkekler gündüz işe giderken, kadınlar da başat olarak ev işlerinden sorumlu hâle gelmiştir. Cantek, Ulutaş ve Çakmak mahallenin özellikle gündüzleri kadınlara ve çocuklara ait bir mekân olduğunu, ev çeperinin özel ile kamusalın geçiş alanı olduğunu söyler (2017, 136). Anlatılar, komşularını ziyaret etmek ve birlikte “avluya çıkmak” veya “bahçede oturmak” gibi homososyal pratiklerin, Değirmisazlı kadınların gündelik hayatlarında merkezî bir rol oynadığını gösteriyordu. Bunun bir sebebi, Değirmisazlı kadınların ev ziyaretleri ve kapı önü buluşmaları yoluyla, çocuk ve hasta bakımı, erzak hazırlığı, temizlik gibi pek çok konuda imece usulü hareket etmek zorunda olmaları; birbirlerinin ağır iş yüküne yardımcı olmalarıdır. Amy Mills’e göre “komşuluk, insanlarla birlikte olmayı yalnız olmaya tercih etmekle ilgili kültürel bir değerle ilişkilidir ve genellikle gündüzleri kocaları dışardayken evde kalan kadınların gerçekleştirdiği bir pratiktir.” (2014, 211). Değirmisaz’ın müstakil ve birbirine yakın evlerden oluşan yerleşim yapısı ve doğadan kopmamış bir yer oluşu bu dayanışmanın mekânsal inşasını, apartman tipi yerleşimlere göre daha farklı hâle getirmiştir. Değirmisaz’ı tam ortadan kesen Emet Çayı, bütün mahallelere yürüme mesafesindedir. Kadınlar “dereye” sık sık çamaşır yıkamaya, çocuklar da yüzmeye ve oynamaya gitmişlerdir. Aynı şekilde, anlatıcıların “Direk Harmanı” ismini verdikleri yeşil alan veya tren garının bahçesi de sık sık piknik için kullanılmıştır. Değirmisazlı kadınlar, Cantek, Ulutaş ve Çakmak’ın (2017) beş büyük kentte yaptığı çalışmaların bulgularına benzer bir biçimde, birbirleriyle sosyalleşirken ev

yakınlarındaki -kapı önü, avlu gibi- dış mekânları kullanarak evle sokak arasında “ara alanlar” yaratmışlardır: “Ev çeperlerindeki homososyalite mekânları, kadınların çevreyi tanımaları ve onunla baş etmeleri gerekli bilgi, beceri ve donanımı kazandırma işlevi görebilmektedir” (144).

Öte yandan, kadınların kamusal mekân deneyimleri ataerkil baskıyla kısıtlanmış, babalar veya eşler, ev işleri veya bahçe tarımı gibi “meşru” sebepler dışında sebeplerle, özellikle de eğlence amaçlı dışarı çıkmalarını engellemeye çalışmıştır. Bu noktada, Batılı olmayan feministlerce eleştirilmiş klasik kamusal/özel ayrımının, Değirmisaz’da da keskin sınırlarla ayrılmadığını, birbirlerinin içine geçtiğini görmenin zor olmadığını söylemem gerek. “Kamusal mekân” kavramını, fiziksel bir mekândan ziyade, Selda Tuncer’in (2015, 35) öne sürdüğü anlamıyla, yani “kadınların dış dünyayla etkileşimi ve gündelik deneyimleri” anlamında kullanıyorum. Kadınlar, kendi aralarında oluşturdukları dayanışma ağını, hareket alanlarını daha da genişletmek, ataerkil denetimden sıyrılmak, “modern ve yeni olana erişmek” için stratejik biçimde kullanma yolunu da seçmişlerdir:

“(…) Mesela benim babam gönüllü göndermezdi sinemaya. Sonra ağabeyim evlendi, Değirmisaz’a öğretmen oldu. Yeğenim oldu benim. Diyordu annemle babama ‘Şimal gelsin, çocuğa baksın, ben çamaşır yıkayacağım veya temizlik yapacağım’ diyordu. Yengem çağırıyor diye beni gönderiyorlar, biz öğleden sonra sinemaya kaçıyorduk” (Şimal)

“Bazen kızlar, biz kaçır gelirdik. Benim arkadaşım vardı Nesibe, o bizim mahallede dururdu. Onlar, Şaziyeler, Emineler vardı... Gece kaçır gelirdik sinemaya, annemin haberi yok. O diyor Munise’ye gidiyom, ben diyom Şaziye’ye gidiyom, böyle... Sinemaya giderdik.” (Munise)

Öte yandan, kadınların, söz konusu dayanışmayı, “modern olana ulaşmak, modern tecrübe etmek” uğruna kıldıklarını gösteren anlatılara da rastladım:

“Benim görünce han avlusuna taşınınca ceryan ocağına yemek koymuş. Patladı da düdüklüsü... Ceryan ocağına koymuş. Bizim görünce min kızı da oradaydı, görünce de oradaydı. Değirmisaz’da. Böyle bir avlu içinde durardıkıydı. Ceylan’la ikimiz sinemaya gidiyoz. ‘Biz sinemaya gidiyoz’ diye haber verdim ona. ‘Benim düdüklüye bakıverin’, ne yemeğiye, ‘yemek pişircem’ dedi. Biz de dinlemedik, gittik. Genciz o zaman. Benden 3-4 yaş büyüktü benim görünce. Düdüklü ceryan ocağına koymuş nohut yemeğini, o da hızlı gelmiş herhalde. Nasıl patlamış! Tavana yapışmış. Alev almış. Söndürmüşler gari biz gelseye kadar da.” (Gül)

Değirmisazlı kadınların anlatıları, ev çeperlerinde ve onun ötesine uzanan alanlarda kadınların kamusal mekân deneyimlerini artırmak, modern olanın yeniliklerine erişmek, sokağa, tren istasyonuna, sine-maya gidebilmek için çoğunlukla dayanışma içinde olduklarını ve “çeperleri” bu dayanışma ve homosoyaliteyle inşa ederek “kendilerinin kıldıklarını” söyleyebiliriz. Öte yandan, “moderni tecrübe etmenin” cazibesinin, söz konusu dayanışmaya ağır bastığı ânlar da yaşanmıştır. Kısacası, taşrada sanayileşme yoluyla başlamış modernleşme süreci, kadınların rutinlerinde çatlaklar oluşturmuş; bu çatlaklardan içeri giren yenilikler, Değirmisazlı kadınların gündelik hayatlarını ve mekânla olan ilişkilerini dönüştürmüştür.

Evi “Dışarıya” Açan, “Dışarıyı” Eve Getiren Araçlar: Dikiş Makinesi, Radyo ve Mecmua

Modernleşme, “eve giren” çeşitli tüketim nesnelere yoluyla ev içi ile ev dışının tecrübesini birbirine katar ve değiştirir. Modernleşmenin yeni tecrübe edildiği bir coğrafyada, “dışarı” çeşitli modern tüketim nesnelere yoluyla da eve girer. Haberleşme araçları, teknolojik ev aletleri bu nesnelere bazılarının. Anlatılarda, Değirmisazlı kadınların gündelik hayatlarına “yeniye” teyelleşen tüketim nesnelereinden en sık ön plana çıkanlar dikiş makinesi, radyo ve mecmualardı. Hafızalarda en çok bu üç nesnenin yer etmesi tesadüf değildi. İlk bölümde de belirttiğim gibi, görüştüğüm Değirmisazlı kadınların biri hariç hepsi, babaları izin vermediği için ilkokuldan sonra eğitimlerine devam edemese de çoğu kadınlar için açılan dikiş-nakiş kursuna katılmış ve dikiş kursu sayesinde, yine homosoyal bir pratikle de olsa kamusal alana açılmıştır. Öte yandan, SINGER’in 1932’den bu yana Halk Evleri’nde veya Halk Eğitim’de düzenlediği ücretsiz dikiş kurslarını ele alan çalışmasında Pınar Kasapoğlu Akyol, bu kamusalın sınırlarından bahsetmiştir:

Kadının kamusal alana çıkmasının, aslında sonunda yine eve girmesini gerektirecek bir sebeple gerçekleşiyor olması, kadın üzerindeki toplumsal beklentiyi yansıması açısından önemlidir. Kadının herkes tarafından kabul gören bir sebepten dolayı dışarı çıkması uygun görülmemekte, fakat sonunda yine üretecekse de evinde üretmesi beklenmektedir (2017, 167).

Hazır giyim sektörünün gelişmediği o dönemde, kıyafet dikimi ve tamirinin evde kadınlar tarafından yapılması gerektiği için, dikiş diken kadınların evine dikiş makinesi “meşru” bir harcama kalemi olarak eşler/babalar tarafından alınmıştır. Anlatılardan, dikiş kursuna gitmenin kadınlar için bir evden çıkma vesilesi olduğu, ev halkının kıyafet ve elbise tamir ihtiyaçlarını giderdiklerini ve hatta kimi zaman da ücretli dikiş di-

kerek (yılbaşı balosuna “hanımlar için” kıyafet dikmek gibi) haneye ek gelir sağladıkları anlaşılıyordu. Bu vesileyle “işe yarar olma” duygusunu dile getiren azımsanamayacak sayıda anlatıcı, Değirmisaz’da aldıkları dikiş makinelerini hatıra olarak sakladıklarını veya hâlâ kullandıklarını söyledi. Bu durum, kursla beraber dikişin ve makinenin kimliklerini ve benliklerini oluştururken ne kadar merkezî yer kapladığını bize anlatır. Dikiş kursuna katılanların düzenlediği defilede kendi ürettikleri kıyafetleri sergilemeleri de anlatıcı kadınların özgüvenlerini tazelemiş; unutamadıkları bir kamusal mekân deneyimi olmuştur:

“Dediğim gibi, Değirmisaz’ın üst düzey doktor mühendisler yani memurlar üst düzey insanları... Büyük yemek lokalinde oldu. Çok güzel oldu yani, bizim öyle küçük yerde defileye çıkmamız o zaman, bizim dikiş yurdunda diktığımız kıyafetlerimiz. (...) Böyle eteğin, daireler etrafına kendi ellerimizle diktik. Böyle defilede döner gibi yaptık bir aralar. Çok güzel oldu yani, öyle küçük yerde, Değirmisaz’da o defile çok büyük bir şey vermişti.” (Şimal)

Görsel 1: Dikiş kursuna katılmış Değirmisazlı kadınlar, yıl belirsiz

Kamusal mekân deneyimleri sınırlanan kadınlar, Değirmisaz’da “dışarıyı eve getiren” yenilikler sayesinde de modernleşme tecrübesi yaşamışlardır. Radyo, bu bağlamda duyduğum ilk kelimelerden biri oldu. Evlerindeki en lüks eşya olarak hatırladıkları radyonun, onlara yeni dün-

yaların kapısını açtığı, rutin ve ev işleriyle dolu gündelik hayatlarında – hem de evlerinin içinde – yepyeni bir eğlence aracı olarak baş köşeyi aldığı konuşmalarından anlaşılıyordu. O dönem kadınların modernleşme tecrübesinde başat rol oynamış diğer unsur olan sinemadan farklı olarak radyo, dışarıda olanla karşılaşmak için dışarı çıkmayı gerektirmeyen bir haberleşme cihazıdır. Söz konusu dönemde radyo dinleme deneyiminin biricikliğini, Meltem Ahıska şu şekilde anlatır:

Yirminci yüzyılın ilk yarısında radyo, bütün bir ‘dünya’ ile ilişkilenmeyi mümkün kılan en önemli teknolojik araçlardan biriydi. Radyodaki seslerle birlikte, insanların gündelik hayatlarına, kendi deneyimlerinden üremeyen çok farklı özelemler ve hayaller giriyordu. ‘Radyo yılları’ diyebileceğimiz bu dönemi düşünmeye çalıştığımızda, evin baş köşesindeki radyonun başına toplanmış aile görüntüleri kadar, evden uzak bir yerde dinlenen ve yalnızlığa eşlik eden, hatta, yalnızlığı mümkün kılan radyo imgeleri de canlanır (2018, 15).

Değirmisazlı kadınlar, gündüzleri evde iş yaparken radyo dinlediklerini ve Hamiyet Yüceses ve Safiye Ayla gibi dönemin ünlü Türk Sanat Müziği sanatçılarından epey etkilendiklerini söylediler:

“Polis radyosuna mektup yazıp istek şarkı istemiştik. Hatta birisinde bizim isteğimiz çalındı, bütün kızlar oturmuştuk. İsteğimiz çalındı, isimlerimiz söylendi, ay nasıl mutlu olmuştuk, sevinmiştik böyle...” (Munise)

Radyoda dinlemeyi ipe çektikleri asıl programlar ise, çoğunlukla akşamları yayınlanan radyo temsilleriydi. Radyonun, 1930’lardan 1970’lere kadar Türkiye’nin gündelik hayatında yeni bir toplumsallaşma yarattığını söyleyen Çetinkaya, radyoda yayınlanan programların da yönetici sınıflar tarafından bir modernleşme aracı olarak kullanıldığının altını çizer (2012, 43). Özellikle toplumsal davranışlar üzerine “kıssadan hisse” sonuçlar içeren programlardaki didaktik ton, anlatıcıların belleğinde yer etmiş; çoğunlukla da ‘makbul olan’ olarak kodlanmıştır:

“Değişik konularda arkası yarınlar oluyordu. Büyüklerimize saygı, yetiştirme tarzı, iyilik yapma, mesela şimdiki gibi bağırsız çağırışlı şeyler değil, eski kaliteli insanların davranışları... Böyle, ne bileyim insani değerler.” (Şimal)

Değirmisaz’da hane reisi erkekler hem “herkeste olduğu için”, hem de ülke ve dünya gündeminden haberdar olmak için eve mutlaka bir radyo satın almış; fakat kullanımı konusunda eşlerini ve/veya kızlarını tamamen serbest bırakmamışlardır. Bir katılımcı, babasının radyoyu do-

laba kilitleyip uzak bir yere götürdüğünü, başka bir katılımcı da babası evdeyken sürekli sesini kısırdığı için radyoya kulaklarını dayayıp dinleyebildiğini anlattı. Görünen o ki, kadınların dışarıya çıkmasını kısıtlayan patriyarka, onların dışarıdaki dünyayı – evin içinde bile olsa – tecrübe etmelerini de kısıtlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Değirmisazlı kadınların radyoyla ilişkisi de dışarı çıkmakla olan ilişkileri gibi, gerilimden azade olamamıştır. Fakat bu kısıtlanma, çoğu anlatıcıda radyoya daha fazla bağlanmaya yol açmış, gazete ve dergi gibi diğer modern iletişim araçlarıyla bu tutkularını bir araya getirmeye çalışmışlardır:

“Mesela şöyle bir şey vardı tiyatro olarak, İncili Terlik diyerekten bir hikaye vardı. İncili Terlik, bir tane öksüz çocuğu dedesinin büyütmesiyle ilgiliydi, o hikâyeye benim çok hoşuma gidiyordu. Kimsesi yoktu çocuğun. Dedesi ona incili bir terlik alıyordu, hatta gazeteden kupürlerini bile.. Hem radyoda dinledim hem kupürlerini sakladım. Gazetede de vardı, Tercüman gazetesinde. Tiyatroyu, Arkası Yarın'ı hiç kaçırmıyordum.” (Feride)

Yukarıdaki alıntıya benzer pek çok anlatı, görüştüğüm Değirmisazlı kadınlarda ortaktı: Radyo meselesinde olduğu gibi, her fırsatta ellerine geçen gazete ve dergiyi okuyorlar; bu sayede dış dünyayla bağlantı kurarak eve, mutfığa, moda daireye yeni şeyler görüyor ve öğreniyorlardı. Böylece “dışarı”, kadınlar aracılığıyla eve giriyor, özel alanı modernleşme sürecinin yenilikleriyle ilişkilendiriyordu. Örneğin, dergilerde gördüğü modern dekorasyon unsurlarına özenen Şimal, babasının kendisine öfkelenme ihtimaline rağmen öğrendiklerini evde uygulamaya çalıştığını anlattı:

“Ondan sonra bir gün ben şey yaptım evi daha güzelleştireyim diye. Gittim, alışveriş yaptığımız tüccar vardı tanıdık. Oraya gittim, 9 metre mi, 9 buçuk metre mi bir kumaş beğendim. O zaman keten böyle, güllü güllüydü. Onu aldım. Divan örtüsü diktim. Annem bana şey yaptı ‘Babana ne diyeceksin, bunu nasıl aldın?’ dedi. Dedim ‘Ben şimdi onu dikip örtünce onun hoşuna gider.’ (...) Ben şeye özendim. Valla ne sandığıydı bilmiyorum, meyve sandığı mıydı, küçük böyle şey geçti elime. Ben onu kağıtlarla süsledim. O zaman genç kızım, böyle mobilya çeşidi falan yok ki. Ağabeyimin okuduğu kitaplar vardı, o kitapları koydum; sanki evde kütüphane var gibi. Arkadaşlarım gelecek, süsledim kitapları, masanın örtüsünü örttüm...”

Açıkça görülüyor ki Değirmisazlı kadınlar, evlerindeki erkekler tarafından kamusal mekân deneyimleri sınırlandırıldığında daha itaatkâr davranmış olsalar bile, onlara bırakılan tek alan ev içi söz konusu olduğunda modernleşmeye daha açık ve kararlı olduklarını göstererek öznellikleri-

ni ortaya koymuşlardır. Anlatıcıların ismini özellikle zikrettikleri *Hayat* mecmuası, kadınların ilgisini çeken konu çeşitliliğiyle dönemin en çok okunan dergilerindendi. Söz konusu yıllarda *Hayat* mecmuasının moda sayfaları, Fransız, İtalyan ve Almanya modaevlerinden ve Türkiye'deki enstitülerden modeller yayımlamış, okurlarını dünya modası ve Türkiye'deki uygulamalar hakkında bilgilendirmiştir (Sabuncuğlu 2010, 105). Anlatıcılar, *Hayat* dergisindeki moda sayfalarını yakından takip ettiklerini, hazır giyim endüstrisi henüz gelişmemiş olduğu için buradaki modern kıyafetlerden beğendiklerini dikmeye çalıştıklarını anlattı. Üst düzey memur eşlerinin modern kıyafetlerine çok öykünen bu kadınlar, babaları kıyafetlerine karışsa da sık sık "arka yollardan" dolanarak kendi istediklerini yapmaya, geleneksel kıyafetleri bir kenara bırakarak görünümelerini modern olanla uyumlu kılmaya çalışmıştır. Dergilerle birlikte evlerinin içine giren tüketim kültürü, bu kadınları kılık-kıyafet açısından geri dönülmez bir modernleşme yoluna sokmuştur.

Babasının aşçı olarak çalıştığı memur lokalinde, memurların yemek masalarında bıraktığı dergileri toplayıp evde okuduğunu anlatan Feride, pek çok tüketim nesnesini ilk defa bu dergilerde gördüğünü söyledi:

"Önceden pasta görmedik biz hiç yavrum. İlk defa ben pastayı dergilerde gördüm. Çikolatayı, pastayı, güzel kıyafetleri ayakkabıları ben mecmua dergilerinde gördüm. Hâlâ daha toprak desenli elbiseyi çok isterim. Toprak renginde, kahverengi.. Önü düğmeli elbiseyi daha hala severim. Orda görmüştüm."

Dergide ilk defa pasta gördüğünde annesine pasta yaptırmak istediğini anlatan bu katılımcı, annesinin elde malzeme olmadığı için yapamadığını da belirtti. Pek çok diğer katılımcı da ellerine geçen gazete ve dergilerdeki kimi yemek tariflerini, Değirmisaz'da tarifin gerektirdiği malzemeler bulunmadığı veya bulunsa da pahalı olduğu için yapamadıklarını söyledi. Bu durum, kadınların o dönem modernleşme tecrübelerine öykünse ve bunun için çabalasa bile ekonomik yetersizlikler yüzünden onu tam anlamıyla gerçekleştiremeyebileceğini de göstermiştir. Karşılaşılan bir nihai ürüne, toplumsal, dinî veya ahlaki kodlar izin verdiği halde, malzeme bulunmadığı veya çok pahalı olduğu için erişmemek, modernle karşılaşp elini ona uzatmak ama tutamamaya eşdeğerdir.

"Dış"a Açılan Kapılar: İstasyon ve Sinema

Kitlesele ulaşımı mümkün kılan, modernleşme sürecinin yapıtaşlarından sayılabilecek demiryolları, insanları ve tüketim nesnelerini bir yerden bir yere taşıyarak karşılaşmaların, yeniliklerin ve değişimlerin başlangıcı olmuştur. Tren, modernleşmenin en ikonik sembollerinden bi-

ridir; demiryolları bir coğrafyadaki sanayileşme hamlelerinin işaretidir. Erken Cumhuriyet döneminde demiryolları, sadece ulaşım-taşıma sistemi ve altyapı yatırımı olarak değil, aynı zamanda modernleşme göstergesi olarak kurgulanmış; kalkınma hamlelerinin temelini oluşturmuştur. Keza Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamaları için, sözlerini Faruk Nafiz Çamlıbel ve Behçet Kemal Çağlar'ın yazdığı 10. Yıl Marşı'ndaki "Demir ağlarla ördük, anayurdu dört baştan" dizesi, cumhuriyet rejiminin kalkınma ve refah yolunda demir yollarına yatırım yaptığını ilk elden vurgular. Bu duruma paralel olarak, tren istasyonları da özellikle 20. yüzyılın ilk yarısı, taşra sosyalleşmelerinde önemli mekânlar haline gelmiştir; "kentsel alanların kurgusunda rol alan, kentlerin gelişimlerini etkileyen ve hatta bu gelişimin yönünü de belirleyen önemli kamu yapıları olmuşlardır" (Sönmez ve Selçuk 2018, 85). Arıtan'ın-da söylediği gibi,

Cumhuriyet modernleşmesinin temel kriterlerini bünyesinde barındıran, ancak bunlardan özellikle kolektif ve rasyonel yaşam pratiklerine ciddi atıflarda bulunan demiryolları ve onlara özgü örüntüler (istasyon caddeleri ve yapıları) de kentsel ölçekte etkin bir kamusal modelleme alanı oluşturur. (...) Sözü edilen istasyon binaları, kolektif kullanımı esas alan ve yeni gündelik pratikler yaratan (işe trenle gitme, tren saatine yetişme, toplanma, bekleme, bekleme sırasında yeni insani ilişkiler geliştirme, vb.) bir kamusallığı ülke genelinde yaygınlaştırır. İstasyon binalarının üzerinde yer aldığı "istasyon caddeleri" ise, kent içinde merkezî konumdadır (2008, 51).

Değirmisaz'da demiryolunun başat işlevi ülkenin belli yerlerine kömür taşımak olsa da istasyon, kadınların anlatısında hem "yeni gelenleri" (yakınlarını, akrabaları, göçmen işçileri, gazeteleri, dergileri ve her türlü modern tüketim malzemesini) getiren trenlerden ötürü, hem de iyi zaman geçirdikleri kamusal bir mekân olma özelliğinden dolayı ön plandaydı:

"Her şeyimizi alır, çayımızı şekerimizi yemeğimizi, istasyona çıkardık. Orada da işte çamların dibinde otururduk. Piknik ederdik çocuklarla. Motorlu tren çıktı gari, sonra çıktı. Evvela öbürü vardıydı, kara tren vardı. On buçukta gelirdi sabah. Bir taraftan sabah gelirdi, bir taraftan akşamüstü Balıkesir tarafından beş buçukta gelirdi. Gece ekspres gelirdi. Gazete kapmaya çıkarlardı çocuklar..." (Gül)

"Posta geçerci, ekspres geçerci bizim oradan. Motorlu tren geçerci. Biz "gaste" diye bağırırdık, gaste atıverirlerdi. Biz de gaste okurduk" (Feride)

"Akşam üzeri 5'teki tren, şey yeri gezi yeri orası... Herkes giyinir eder, zaten istasyon da çarşının üst tarafındadır, yüksekte çıkılır gezilir. İs-

tasyonun parkı var, orada oturulur arzu eden.” (Gülay)

Geçmişte bir otomobil hızına erişmemiş trenler, taşranın dokusuna uygun bir yavaşlıkla bu kadınların rutinini bozuyor, sıkıntılarını bölüyor, onlara “dışardan” çeşitli yenilikler ve haberler getiriyor, dünyaya açılan bir kapı işlevi görüyordu. Anlatıcıların trenlerin geldiği saatleri bile hâlâ hatırlıyor olması, istasyonun Değirmisaz’da önemli bir sosyalleşme ve karşılaşma mekânı olduğunun göstergesidir. Ayrıca, tren istasyonları “Cumhuriyet rejiminin öngördüğü modern özneler için Batılı yaşam prototipleri oluşturur” (Sönmez ve Selçuk 2018, 95). Değirmisaz istasyonunun anlatılarda “giyinip süslenilip gidilen”, kadın ve erkeklerin birbirleriyle karşılaşarak sosyalleştikleri ve insanların birbirlerine fiziksel olarak yaklaştıkları bir mekân olması da bu iddiayı destekler.

Görsel 2: “Modern” kıyafetleriyle İstasyon’a gezintiye çıkmış Değirmisazlılar, 1955

Tren, aynı zamanda, Değirmisazlı kadınlar için sadece “beklenen” değil, bizzat içinde (hatta erkek bir eşlikçi olmaksızın) yolculuk edilen ve edilecek kadar güvenli bir araç olmuştur. Görüştüğüm kadınların çoğu, düğün alışverişi, memleket ve akraba ziyareti gibi amaçlarla anneleriyle beraber veya tek başına tren seyahati gerçekleştirdiğini; bu seyahatlerin kendilerine hem tehlikelere açık olma tedirginliği hem de seyahat ediyor olmaktan kaynaklı bir özgürlük hissi verdiğini anlattı. Seyahat etmenin son derece modern bir pratik olduğunu düşünürsek, trende seyahat etmenin, kadınların yer değiştirme ve karşılaşmalar yaşama arzusunu kamçılayacak bir kamusal mekân deneyimi olduğu söylenebilir.

Elbette, evden çok da uzaklaşmadan başka dünyalar tanımının öteki yolu da sinemaya gitmektir. Henüz televizyonun yaygın olarak evlere girmediği 1950'li ve 1960'lı yıllarda sinema, bütün duylara hitap eden varlığıyla, modernitenin küresel olarak en popülerleşmiş yeniliklerinden biriydi. Sinema salonunda film izleme tecrübesi, görme ve duymanın yanı sıra koku (örneğin salonun, yiyecek içeceklerin kokusunu duymak) ve hatta dokunma (başka insanlarla birlikte oturuyor olmanın verdiği his) duylarını tetiklemesi, sinema salonunda film izlemenin sadece bir izleme pratiğinden çok daha fazlası olduğunu gösterir. Batı dışı ülkelerde sinema, özellikle yüzyılın ilk yarısında Batılı ülkelerin hayat tarzlarını öğrenmek anlamına da geliyordu:

Sinema seyircisi başkalarının eliyle yürüyen projeci modernleşmelerden daha farklı kişisel bir modernleşme süreci yaşıyordu. Dünyadan haber almak dışında, başkalarının nasıl giyindiğini, başkalarının nasıl yürüdüğünü, başkalarının nasıl sevip nasıl öpüştüğünü beyaz perdeden gören seyirciler, 'başkalaşmak' için ihtiyaç duydıkları teşviki sinemadan aldılar. Özellikle 'Batılı' değerlere meyleden ülkelerde sinema, 'Batılılaşmaları' anlattığı hikâyelerle doğru yolda oldukları konusunda rahatlatı (Kaynar 2012, 148).

Değirmisaz'da, kadınların belleklerinde yer etmiş iki sinema salonu vardı: İşletmeye ait sinema salonu ve İstasyon mahallesinde bulunan özel Erden sineması. İşletme sineması çoğunlukla yabancı filmleri orijinal alt yazılı olarak ücretsiz gösterirken, Erden sineması Türk filmlerini ücretli olarak göstermiştir. İşletme sinemasının matinelere, her mahalle için farklı düzenlenmiş; ayrıca gündüzleri kadınlar ve bekâr işçi ve mahkûmlar için özel matinelere de gösterilmiştir. Erden sineması da aynı şekilde, kadınlara özel gündüz matinelere düzenlemiştir. İşletmeye ait sinemada, matine aile matinesi değilse, kadın ve erkekler için ayrı matinelere düzenlenmiştir. Özel Erden sinemasında ise, kadınlar ve bekâr erkekler aynı salonda olabilmelerine rağmen, bekâr erkekler için aynı salon içerisinde ayrı bir bölüm düzenlenmiştir; bu durum modern kamusal mekânlarda bile bekâr erkeklerin kadınların (dolayısıyla ailenin) varlığına tehdit oluşturduğunu varsayan bir aile odaklı modernleşmeye işaret eder.

Elbette, sinemada film izlemek, salona gitme ve salondan dönme, yani kamusal alana çıkma deneyimini de içerdiğinden, özellikle kadınlar için asla sadece film izlemekten ibaret bir tecrübe değildir. Ceylan Nur Akgün, çocuklu kadınların sinema izleme tecrübesini ele aldığı etnografik çalışmasında, özel alanın iş yükünü tamamen üstlenmiş ve bu yükten boğulan kadınlar için sinemanın bir "kaçış mekânı" olduğunu belirtmiştir (2018, 19). Kadınların sinemaya gitme deneyimini heterojen ve çok boyutlu bir strateji olarak adlandıran Hasan Akbulut da kadınlarla sinemaya

izleme tecrübesi sözlü tarih görüşmeleri yapmış ve kadınların sinemaya gitmeye yüklediği anlamları şu şekilde sıralamıştır:

Eğlenmek, zor hayat şartlarından uzaklaşıp hülyalara dalmak, modernizasyonu öğrenip performe etmek, kültürel aktivitelerin içinde olup kent yaşamına katılmak, sinema salonlarının mimarisini ve estetiğini deneyimlemek, sosyal yapının bir parçası olmak ve aidiyet hissi geliştirmek ve kadınlarla sosyalleşmek (2017, 533).

Değirmisazlı kadınların mekânsal tecrübesi bize sinemanın, gündelik hayatlarının rutinini kesintiye uğratan ve eğlence içeren en büyük kamusal mekân tecrübelerinden biri olduğunu göstermişti. Anlatıcıların “resmi anlatısında” sinema, çoğunlukla ailece veya aile büyüğü bir erkekle gidilen bir mekân olsa da gündelik hayatlarının akışından bahsederken sinemayı arkadaşlarıyla “kaçtıkları” yer olarak da tanımlamaları, yine “meşru” olanın dışına çıkmaya çabaladıklarını göstermiştir. Anlatıcılardan bir tanesi, artık hayatta olmayan bir komşusunun sinemaya gitmek söz konusu olduğunda bütün ev işlerini bir kenara bıraktığını, kadınlara özel gösterimleri hiç kaçırmadığını ve çoğunlukla peşinden diğer komşuları da sürüklediğini söyledi. Özellikle gündüzleri, modern üretim biçiminin yarattığı “boş zaman”ı kullanarak ya da ev işlerinden kaçıp boş zaman yaratarak gerçekleştirdikleri bu homososyal edim sayesinde kadınlar, gündelik hayatlarında “izlenen” pozisyonundan “izleyen” pozisyonuna geçebilmiştir.

Sonuç

1950 ve 1960’lı yıllarda taşradaki bir işletme kasabasında kadınların modernleşme tecrübelerine yakından baktığım bu çalışma, modernleşme gibi çok katmanlı tecrübelerde mekânın ve daha da önemlisi, aktörlerin de belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Hiyerarşik toplumsal cinsiyet ilişkilerinden ve patriyarka baskısından azade olmayan bu kadınlar, modernleşmeyle gelen yenilikleri toplumsal cinsiyet ilişkilerinin içerisinden ama ona direnerek ve onunla “didişerek” tecrübe etmiştir. Yani, babaları veya eşleri tarafından kamusal mekânlarda hareketliliği kısıtlanan kadınlar ellerindeki araçları kullanarak, birbirleriyle dayanışma ağları örerek bu kısıtlamaları aşmaya çalışmış, ev içinde maruz kaldıkları kısıtlamalara ise kimi zaman babalarına (veya eşlerine) açıkça meydan okuyarak cevap vermişlerdir.

Değirmisaz’ın kendine özgü mekânsal kodları – yani kömür çıkarılan ve taşrada yer alan bir işletme kasabası olması – gündelik hayatın, kömür üretiminin devam etmesi için organize edilmesini gerektirmiş ve kadınlar bu iş bölümünde ev işlerinden sorumlu olmuşlardır. Tek işi kömür

işletmesinde (veya diğer kurumlarda) mesaili çalışmak olan Değirmisazlı erkeklerden ziyade, ev işlerinden bahçe tarımına ve çocuk bakmaya kadar pek çok iş yapan ve aynı zamanda denetim ve kontrollere maruz kalan kadınların fiziksel mekân deneyiminin “gerçek Değirmisaz”ın bilgisini verdiği kanaatindeyim.

Çalışma için Değirmisazlı olarak adlandırdığım, ancak Kızılbüklüler dışında hepsi başka memleketlerden Değirmisaz’a göç etmiş kadınların şu anki evlerini ziyaret ettim ve hayatlarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi edindim. Modernleşmenin çeşitli veçhelerini Değirmisaz’da tecrübe etmiş kadınlar, devlet işletmesi kapandıktan sonra eşlerinin veya babalarının bulunduğu işe bağlı olarak başka illere göç etmişti. Sonraki yıllarda refah düzeyleri artmıştı, modernin beraberinde getirdiği yenilikleri “olması gereken” şeklinde içselleştirmişlerdi ve orta sınıflaşmışlardı. Makalede ortaklıklardan bahsetmeyi tercih ettiğim için, geliştirilebilecek ve hatta başka bir çalışma konusu olabilecek asıl konu, Kızılbüklü ve hayatları boyunca köyde kalmış (az sayıda da olsa) kadınların alternatif modernleşme tecrübeleridir. Devlet kurumu mensuplarının ailelerindeki kadınların anlatılarında modernleşmeyi sahiplenme ve “bizim için” duygusu hâkimken, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya devam eden Kızılbüklü kadınların anlatılarında modern yenilikler “işletmeyle beraber bir ara köye uğramış ve sonra kaybolmuştu.” Dolayısıyla modernleşme deneyimleri de bu deneyime olan inançları da hiçbir zaman modern üretim biçimine dahil olmuş kadınlar kadar güçlü değildi. Kolay kolay kapanmayacak bu devasa fark, aynı zamanda, kadınlar arasındaki sınıfsal farklılıklar modernleşme projesinin getirdiği yenilikleri deneyimleme biçimlerine bakmak, hem modernleşmenin cinsiyetini görebilmek ama daha önemlisi, “yukarıdan aşağı” bir bakışla modernleşme projesinin nesnelere olarak kodlanan insanların gündelik hayatta modernleşmenin tezahürleriyle (yenilikleri, değişim-dönüşümleri vs.) nasıl ilişkilendiklerini analize dahil ederek “sıradan insan”ı görünür kılmak anlamına gelecektir.

Kaynakça

- Ahıska, Meltem. *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*. (İstanbul: Metis, 2005).
- Akbulut, Hasan. "Cinemagoing as a heterogeneous and multidimensional strategy: narratives of woman spectators." *TOJDAC* 7, no.4, (2017): 530-541.
- Akgün, Ceylan Nur. "Çocuklu Kadınların Sineması: Fedakârlık ile Hazlar Arasında Savrulmak." *Kültür ve İletişim* 21, no.42 (2018): 14-31.
- Akyol, Pınar Kasapoğlu. "Geçmişten Günümüze Yaygın Eğitimde Singer Dikiş Kursları Aracılığıyla Kadın Halk Eğitimi." *Dört Öge* 11 (2017): 153-168.
- Allan, Kenneth. *Çağdaş Sosyal ve Sosyolojik Teori*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020).
- Aritan, Özlem. "Modernleşme ve cumhuriyetin kamusal mekân modelleri." *Mimarlık Dergisi*, 342 no.4, (2008): 49-56.
- Bora, Aksu. "Mesele Değiştirmektedir..." *Feminist Eleştiri: Arayışlar ve Müzakereler* ed. Demet Gülçiçek ve Emine Erdoğan (İstanbul: Metis Yayınları, 2022), 9-13.
- Borges, Marcelo J. ve Susana B. Torres (ed.). *Company Towns: Labor, Space and Power Relations across Time and Continents*. (New York: Palgrave Macmillan, 2012).
- Ehsani, Kaveh. "Social engineering and the contradictions of modernization in Khuzestan's company towns: A look at Abadan and Masjed-Soleyman." *International Review of Social History* 48.3 (2003): 361-399.
- Erdoğan, Emine. "Suçluyum, Çaresizim, Kızgın ve Kırgınım: Feminist Sahanın Duyguları, Gücü ve Etiği," *Türkiye'de Feminist Yöntem* ed. Emine Erdoğan ve Nehir Gündoğdu (İstanbul: Metis, 2020), 278-307.
- Güler, Hasan. *Patron Baba ve İşçileri: İşçi Sınıfı, Köylülük ve Paternalizm*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).
- Gürboğa, Nurşen. "Emek, sermaye ve mekân üretimi: Zonguldak kömür havzasında amele köyleri projeleri." *Toplumsal Tarih* 164 (2007): 28-35.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. (çev. Sungur Savran). (İstanbul: Metis, 2010).

- Heper, Metin. *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*. (İstanbul: Doğan Kitap, 2011).
- Kaynar, Hakan. *Projesiz Modernleşme*. (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012).
- Kemik, Deniz. "Hong Kong'da Yaşayan Filipinli Ev İşi ve Bakım Çalışanları ile Kadın İşverenlerin Annelik Deneyimleri." *Fe Dergi* 12.1 (2020): 82-95.
- Keyder, Çağlar. "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu." *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 29-43.
- Lewis, Ronald L. "Appalachian restructuring in historical perspective: coal, culture and social change in West Virginia." *Urban Studies* 30.2 (1993): 299-308.
- Mackenzie, Suzanne. "Kentte Kadınlar," *20. Yüzyıl Kenti* ed. ve çev. Ayten Alkan, Bülent Duru, (Ankara: İmge, 2002), 249-283.
- Makal, Ahmet. *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Çalışmaları*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).
- Mills, Amy. *Hafızanın sokakları: İstanbul'da peyzaj, hoşgörü ve ulusal kimlik*. (İstanbul: Koç Üniversitesi, 2014).
- Perry, Lisa. "Reflections on an Appalachian Camelot: Place, Memory, and Identity in the Former Company Town of Wheelwright, Kentucky, USA." *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (2012): 227-250.
- Sabuncuoğlu, Burcu. *Popüler Kültür ve Hayat Mecmuası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Sönmez, Filiz & Arslan Selçuk, Semra. "Kayseri Tren İstasyonu ve Çevresinin Kentin Modernleşme Sürecine Katkısı Üzerine Bir Okuma" *Megaron*, 13, no 1 (2018): 85-101.
- Tuncer, Selda. "Dışarı Çıkmak: Özelden Kamusala Feminist Bir Saha Hikâyesi." *Moment Dergi*, 2, no.2 (2015): 30-58.
- Ulutan, Burhan. *Etibank: 1935-1985* (Ankara: Etibank Matbaası, 1987).
- Wylie, Alison. "Why standpoint matters." *Science and other cultures: Issues*

in philosophies of science and technology. Robert Figueroa & Sandra G. Harding (ed.). Routledge. (2003): 26-48.

